

Bugenhagen og Kamminer bispeembedet

Et utrykt brev af Johannes Bugenhagen

Af Martin Schwarz Lausten

I Rigsarkivet, København, har vi fremdraget et brev fra Johannes Bugenhagen til den pommerske superintendent Johannes Knipstro. Det er dateret Wittenberg den 2. marts 1545, og der er tale om en samtidig afskrift, hvilket fremgår dels af håndskriften, dels af en påtegning på brevet bagside, foretaget af Peder Palladius' karakteristiske hånd: »En Copie aff doctoris Joannis Bugenhagij Pomeranij scriffuelse til d. Johannem Knipstrouium Superintendentem Rugiæ«[1]. Dette brev, som hidtil synes at have undgået forskningens opmærksomhed[2], angår en begivenhed i Bugenhagens liv, som på godt og ondt gjorde et dybt indtryk på ham. Det drejer sig om hans afslag på tilbuddet om at blive den pommerske evangeliske kirkes primas, biskop af Kammin. I meget personlige vendinger giver han i dette brev til Knipstro[3] udtryk

[1] Sign. T.K.U.A. Pommern A III, nr. 18, »Akte og Dokumenter vedrørende Rügens Forhold til Roskilde Stift og særlig de Ralswickske Godser«, 1431–1651.

[2] Brevet findes ikke i O. Vogt: »Dr. Johannes Bugenhagens Briefwechsel«, Stettin 1889, eller i de tillæg, Vogt senere udgav, ej heller i den betydelige samling af Bugenhagen-breve, som O. Clemen udgav i »Zeitschrift für Kirchengeschichte«, Bd. 31 (1910). Det samme gælder den fortegnelse, som Hans-Günter Leder fremlagde i 1958, aftrykt i »Johann Bugenhagen. Beiträge zu seinem 400. Todestag«, hrsg. Werner Rautenberg. Berlin 1958, p. 123 ff. O. Vogts værk blev genudgivet i 1966, »Dr. Johannes Bugenhagens Briefwechsel. Gesammelt und herausgegeben durch Otto Vogt. Mit einem Vorwort und Nachträgen von Eike Wolgast, unter Mitarbeit von Hans Volz«, Hildesheim 1966. I tillægget har Eike Wolgast udarbejdet en overrigt over breve til og fra Bugenhagen, som ikke fandtes i Vogts udgave. Heller ikke her findes nærværende brev.

[3] Johannes Knipstro var født 1497, blev franciskanermunk, men forsvarede allerede 1518 Luther i en diskussion med den bekendte Johann Tetzel. Fra 1525 prædikant i Stralsund, hvor han sammen med Ketelhut og Æpinus organiserede Lutherdommen. Senere i Greifswald og atter i Stralsund. Sammen med Bugenhagen og andre udarbejdede han den pommerske kirkeordning til landdagen i Treptow 1534. Året efter superintendent og hofprædikant, 1539 professor ved universitetet

for sine alvorlige overvejelser i denne anledning og for sin sorg over den uforståenhed, hans standpunkt mødte i Pommern. Inden vi aftrykker brevet, vil vi imidlertid gøre rede for den historiske sammenhæng, hvori det har sin plads.

Da den sidste katolske biskop af Kammin, Erasmus von Manteuffel, i januar 1544 var afgået ved døden, opstod der alvorlige stridigheder mellem landets to protestantiske regenter, hertugerne Barnim d. IX og Philip d. I om efterfølgeren. Philip ønskede at få bispestolen besat af sin kansler Jacob von Zitzewitz, medens Barnims favorit var den kun 17-årige greve Ludwig von Eberstein. Da disse planer blev kendt i Wittenberg, rettede Luther, Melanchthon, Bugenhagen og Cruciger i fællesskab en alvorlig formaning til de to hertuger. Wittenbergerne kunne måske nok gå med til kanslerens valg, men hertugerne måtte forstå, at det ikke var en skinbiskop, der skulle vælges, men en sand biskop, som skulle være ansvarlig for den kristelige lære, religion og tugt, en mand, som skulle være i stand til at give fornuftige råd til ridderskab og stæder, have opsyn med de gejstlige, overvåge ceremonierne, dømme i ægteskabssager etc. Derfor var det i allerhøjeste grad nødvendigt, at man fandt en lærd og øvet mand, og man skulle ikke blande verdsligt misbrug ind i så alvorlig en sag[4]. Denne henstilling virkede så stærkt på de to hertuger, at de enedes om at opfordre ingen ringere end Bugenhagen til bispeembedet, hvilket Kamminer domkapitlet derpå udvalgte ham til, og i begyndelsen af juli 1544 rejste en delegation til Wittenberg for at bede ham modtage valget. Men til deres store skuffelse afslog Bugenhagen med det samme, skønt dybt beæret. Hans hovedargumenter var for det første, at han ikke kunne forlade sit embede i Wittenberg, hvortil Gud havde kaldet ham og anvendt ham i 23 år, og selvom dette embede af navn ganske vist var ringere end det pommerske, »so ists doch ein recht warhaftig bischofflich Ampt und grosser in disser Zeit den ander Bistumb«[5].

i Greifswald. Senere i strid med Peder Palladius og Chr. d. III om det rygiske superintendentur (se nedenfor not. 10). Den heftige ordinationsstrid med Johannes Frederus forlod han som sejrherre, jfr. Hellmut Lieberg: »Amt und Ordination bei Luther und Melanchton«, i: *Forschungen zur Kirchen- und Dogmengeschichte*, Bd. 11, Göttingen 1962, p. 360.

[4] H. Heyden: »Kirchengeschichte Pommerns« II, i: *Osteuropa und der deutsche Osten. Beiträge aus Forschungsarbeiten und Vorträgen der Hochschulen des Landes Nordrhein-Westfalen*, Bd. III, Köln-Braunsfeld 1957, p. 3-4.

[5] Vogt og Wolgast, anf. skr. p. 288-293.

For det andet mente Bugenhagen om sig selv, at han var uegnet, han var blevet for svag til sådan et embede. Han var ganske vist ikke uden erfaring, men følte sig for gammel til nu at rejse rundt i Pommern og høre på adelens og byernes klager og stridigheder, at se regnskaber, at skændes med verdslige embedsmænd etc. Desuden ville han få alt for lidt tid tilovers til studium og bøn, hvilket allerede længe havde pint ham meget.

Gesandterne ville imidlertid ikke anerkende disse argumenter, som de anså for dårlige undskyldninger, og de begyndte nu på forskellig vis at lægge pres på Bugenhagen. Kirker og skoler ville gå i opløsning hvis han ikke kom, han skyldte simpelthen sit gamle fædreland dette o.s.v. Men det, der gjorde mest indtryk på ham, var dog deres stadigt gentagne udtalelser om, at der med sikkerhed atter ville udbryde alvorlige stridigheder mellem de pommerske hertuger, med håndgribeligheder og blodsudgydelser, hvis de atter skulle i gang med valget af en evangelisk biskop. Også hertug Johan Frederik af Sachsen og Luther selv fik gesandterne sat i aktivitet, og til sidst ændrede Bugenhagen sin beslutning. Han meddelte nu de pommerske hertuger, at han var villig til at påtage sig bispeembedet på den betingelse, at han måtte forlade det igen, når han selv ville, samt at han selv måtte udpege sin efterfølger. Herved skete der ganske vist et indgreb i fyrsternes og domkapitlets rettigheder, men betingelsen skulle kun gælde i Bugenhagens tilfælde. Bugenhagen gjorde det dog ganske klart, at dette var en *conditio sine qua non* for at han kunne acceptere valget.

De pommerske hertugers reaktion på dette følger først i december 1544, da de sender en ny delegation til Wittenberg, som skal prøve at få en endelig aftale i stand med Bugenhagen. De skal meddele ham, »ihren erwirdigen obirsten Prelaten, Rat und lieben getreuen, Hern Johan Bugenhagen, der hl. Schr. Dr., erwelten und postulirten Bischof zu Cammin«, at hertugerne med glæde har modtaget hans accept. De håber, Gud vil hjælpe ham i embedet, men m.h.t. hans betingelser, så nærer de store betænkeligheder, de kan ikke binde sig til usikre fremtidige tilfælde og håber, at han frafalder sine krav. Samtidig beder hertug Philip af Pommern fyrsten af Sachsen at formå Luther og Melanchthon til at overtale Bugenhagen. Denne sender kort efter et skriftligt svar til sine to kolleger[6], hvori han beretter om de frygtelige samvittigheds-kvaler, han har haft angående hele denne sag. Han føler nu, at

[6] Ibid. p. 306–311.

man har aftvunget ham et løfte, og han har siden i angst og dyb sorg tryglet og anråbt Gud om vejledning. Nu er hans øjne blevet åbnet, og han er klar over, at han på ingen måde kan gøres ansvarlig for de begivenheder, der kan udvikle sig i Pommern, hvis han afslår. Fyrsterne har selv pligt til at varetage deres embeder. At Gud nu virkelig har bøn hørt ham fremgår af, at hertug Philip af Pommern til den sachsiske fyrste ganske klart har sagt, at man ikke vil acceptere Bugenhagens betingelser. Deraf følger, slutter Bugenhagen, at jeg nu er ganske løst fra dette embede, hvilket jeg jubler over og takker Gud for. Jeg vil ikke mere under nogen omstændigheder binde mig til det igen [7].

Dette er også hovedargumentet i hans endelige, utvetydige afslag til de pommerske gesandter under deres sidste møde mellem jul og nytår 1544. Den 1. januar 1545 giver han dem sin skriftlige begrundelse, ligesom han sender endelig besked til hertug Philip [8], hvem han i øvrigt formaner at varetage sit embede med alvor og hurtigt at finde en anden bispekandidat.

Efter denne skrivelse følger i den kronologiske rækkefølge nærværende brev af Bugenhagen. Formodentlig er der tale om et svar på et brev fra Knipstro, men et sådant kender vi dog ikke mere. Knipstro indtog som generalsuperintendent og hofprædikant det højeste kirkelige embede i Pommern, og selvom han i hvert fald tidligere havde været personlig ven med Bugenhagen, så synes han nu at være blandt dem, der af al magt prøver at overtale Bugenhagen til at modtage bispevalget, ligesom han heller ikke har villet godtage Bugenhagens grunde til afslaget. Disse forsvarer Bugenhagen her, og han fortæller, hvor dybt alvorlige hans overvejelser har været. De pommerske udsendinges trusler om stridighederne i Pommern i tilfælde af et afslag fra Bugenhagens side har gjort et stærkt indtryk på ham, og han har sukkende og

[7] »Sum ergo liber a promissione mea. Gaudeo et gratias ago deo, liberatori per Jesum Christum Dominum nostrum. Amen. Nunc agitur ut suscipiam episcopatum, si non perpetuo retinendum, tamen aliis conditionibus. Sed ego nullis promissionibus, nullis conditionibus, nullis terculamentis aut minis, quasi ego debeam respondere in iudicio dei etc. me rursus intrudam in mala unde gaudeo me liberatum«, ibd. p. 308–309.

[8] Vogt og Wolgast, anf. skr. p. 312–315. I brevet fortæller Bugenhagen atter om de store sjælekvaler, hele denne sag har ført ham ud i. Alene Gud kunne råde ham, andre ville ikke. Men han hjalp ham og befriede ham fra embedet. Bugenhagens afslag er nu ganske klart: »Dweil aber dise meine treue Meinung nicht geachtet wirt ... wil ich de ganze Sache Gott bevelen lassen«, ibd. p. 318.

grædende for Guds ansigt bedt om råd. Bugenhagen fremfører videre, hvor uretfærdigt, man fra Pommern bedømmer ham, og han beder Knipstro gøre de øvrige ledende i landet opmærksom på dette, ligesom han beklager, at der åbenbart er visse personer i hertugernes omgivelser, som stadig søger at forøge uenigheden mellem disse.

Enden på hele sagen om besættelsen af Kamminer bispestolen blev, at hertugerne og domkapitlet blev enige om at vælge den hertugelige råd og kansler Bartholomæus Svawe, som i maj 1545 indsattes i embedet af Johannes Knipstro og Paul von Rode. Som biskop tjente han ganske hertugernes interesser, og kort efter sank embedet ned til at blive et forsørgelsessted for hertugfamiliens sønner, som anbragtes her som titulærbisper[9].

Tilbage står spørgsmålet, hvorledes dette brev fra Bugenhagen til Knipstro er endt i København. Som ovenfor omtalt er der tale om en samtidig kopi, forsynet med en påtegning af Peder Palladius. Bugenhagen daterede brevet den 2. marts 1545 i Wittenberg, men netop i denne måned opholdt Johannes Knipstro sig hos Palladius i København i anledning af uoverensstemmelserne mellem hertug Philip af Pommern og Knipstro på den ene side og Christian d. III og Peder Palladius på den anden side vedrørende besættelsen af superintendentembedet på Rygen[10]. I et brev fra Knipstro til Palladius, skrevet i København den 31. marts 1545, hedder det, at Knipstro nu har opholdt sig i København i godt tre uger[11]. Han er altså afrejst fra Pommern i begyndelsen

[9] H. Heyden, anf. skr. p. 5–6. Samme dag, som valget af Svawe fandt sted, skrev Bugenhagen til sin ven kong Chr. d. III af Danmark og fortalte om hele sagen. Han giver tydeligt udtryk for sin glæde over at være sluppet for dette embede. Om han så skulle krydse 10 have, så ville han meget hellere have påtaget sig et embede i Danmark, hvilket han tidligere havde afslået, og skønt han engang højtideligt havde lovet sig selv aldrig mere at ville sejle over det danske Storebælt! Brevet er dateret Wittenberg den 12. april 1545. Vogt og Wolgast, anf. skr. p. 324–328.

[10] Den pommerske ø Rygen hørte siden Absalons tid i gejstlig henseende under Roskildebiskoppen. Under reformationsurolighederne blev de gamle rettigheder for en tid sat ud af kraft, men forholdene ordnede mellem Danmark og Pommern på et møde i Kiel i september 1543. Det bestemtes bl. a., at den pommerske hertug måtte nominere en superintendent over Rygen, men denne skulle modtage en konfirmation af Roskildebiskoppen for at være retteligt kaldet. Knipstro var den første rygiske superintendent efter reformationen. Stridighederne omkring dette embede i Chr. d. III's tid vil vi nærmere behandle i et senere arbejde.

[11] Rigsarkivet, København. Orig. Sign. T.K.U.A. Pommern A III, nr. 18.

af marts måned og har derfor næppe modtaget Bugenhagens brev hjemme. Man kan således formode, at det er blevet overbragt ham i Købehavn, og Knipstro har da ganske naturligt fortalt Palladius – der som bekendt også var en nær ven til Bugenhagen – om hele sagen. Peder Palladius har vel ved denne lejlighed fået en kopi af brevet og formodentlig vist kongen den. Mere end en hypotese kan dette selvsagt ikke være, men det er dog et forsøg på at forklare tilstedeværelsen af et brev i kongens arkiv og forsynet med Palladius' notat, et brev som ikke angår danske forhold.

Gratiam Dei et pacem per Christum. Meæ rationes Charissime Ioannes, quibus recusaui suscipere Episcopatum, potuerunt permouere Illustrissimum Saxoniae Principem Electorem, magnos viros, principum consiliarios, præterea et venerandum Patrem Lutherum, dominum Philippum et alios, ut sentirent me iuste recusare istum Episcopatum. Potuerunt permouere truncos et saxa et omnem creaturam, quando fugiebam in montem orare solus, ne uos me faceretis Regem, ut condolerent mihi gementi et ploranti in conspectu Dei. Potuerunt et Deum ipsum permouere, ut me liberaret ex manibus uestris et diceret mihi, non iniuste facis, habeto pacem. Manus uestras uoco illa uestra et uestrorum uerba: Si non suscipis hoc Regnum mundanum, peribunt Ecclesiae et scholæ in Pomerania, de hoc damno tu respondebis coram Deo, erunt bella et effusio sanguinis, de quo tu postea dolebis et habebis conscientiam malam. His manibus me capiebatis, non sum saxum aut impius homo, ut non me ista moueant. Meæ rationes quibus potui permouere coelum et terram, uos isthic nihil mouent, uobis nihil sunt ut tu scribis. Dicitis adhuc teneri meam conscientiam, nondum esse liberatam. Tu quis es, qui iudicas alienum seruum? Domino suo stat aut cadit. Quid uobis faciam amplius? Officium meum et laborem etiam in hac senecta et canitie non negaui uobis si uolueritis. Vos autem respondetis: nihil sunt hæc omnia, nisi suscipias Episcopatum quo te enecemus. Nihil peccaui in uos tantum hanc unam culpam quod non suscipio istum principatum, quo me enecetis. Ignoscite mihi, remittite mihi hoc peccatum, quod imputatis mihi, et Deus ipse non imputat mihi, ut Deus remittat uobis orantibus peccata uestra. Nostis illud: cumstabit ad orandum etc. Scribis fratres non suscepturos, si quid ad eos pro me scripseris, quemadmodum per literas rogaui. Obsecro igitur T. H. ut hæc mea uerba ad eos scribas ut uel sic me suscipiunt, quemadmodum

suscepit me Deus. Illustrissimo principi meo Barnimo scripsi semel, quemadmodum hæc res absque dilatione curanda sit, ad Illustrissimum uero Principem meum Philippum bis scripsi, et nunc tertio scriberem, nisi certo scirem (fui n. a consilijs) Principem Electorem iam scribere eius clementiæ. Susplicamur n. nunc tandem esse apud utrumque Principem, qui discordias alant, ne quoquo modo in hac re principes concordent. Quod utinam ne ita sit Deus paris sit uobiscum in æternum. Te diligo in ueritate. Christus te conseruet cum uxore tua in æternum. Ex Vuittenberga M. D. XLV 2. Martij.

Ioannes Bugenhagius
Pomeranus
tuus.

Charissimo uiro et Domino Ioanni Knipstrobio, Sacræ Theologiæ Lectori in Academia Grypsuualdensi et illic Superintendenti Ecclesiastico, domino suo et fratri in Christo semper uenerando.